Dr. Dishad Rasool
Lecturer, Department of Punjabi,
Govt Graduate College Shahkot(NNS)

سلیم خاں گمّی دے ناول 'سانجھ' دا تحقیقی تے تنقیدی مطالعہ: تقسیم توں پہلاں پنجاب دی سانجھی ثقافت تے بین المذاہب بھائی چارے دے حوالے نال

A RESEARCH AND CRITICAL STUDY OF SALEEM KHAN GIMMI'S NOVEL SAANJH: WITH SPECIAL REFERENCE TO THE SHARED CULTURE AND INTERFAITH BROTHERHOOD OF PRE-PARTITION PUNJAB

ABSTRACT

Fiction is a mirror to life. It is a genre of consciousness and a specific depth of thought. Novel is not just a recreational sort of thing but it is the in-depth study of a nation's culture and civilization. Saleem Khan Gimmi's novel "Saanjh" has been discussed here in this research paper. The novel has been analyzed on research and analytical basis and an attempt has been made to find out that whether this novel fulfills the fundamental requirements of the genre alongwith presenting the true picture of pre-partition Punjab or not. The researcher will also analyse the place and value of this novel in Punjabi language and literature keeping in view the long prestigious tradition.

Keywords: *Fiction, Novel, Saleem Khan Gimmi, Saanjh, Pre-partition, Punjab, Punjabi language, Prestigious.*

ناول حقیقی حیاتی، اوہدے طور طریقے، ماحول تے وسیب دا عکس ہوندا ہے۔ ایہہ اک سماجی تاریخ ہے جس وچ سانوں اوس سمے دا سارا اگڑ پچھڑ مل جاندا اے۔ جے کر اسیں پنجابی ناول ول جھات ماریئے تے ایہہ پنجاب دی وسیبی تاریخ نوں بیان کردا وکھالی

دیندا ہے۔ ونڈ توں بعد وی جیہڑے ناول لکھے گئے نیں اوہناں وچ پنجاب دے سکھاں ، مسلماناں،ہندوواں تے دوجے مذہباں دا سانجھا وسیب ملدا ہے۔ سلیم خاں گمّی پاکستان دے مڈھلے ناول نگاراں وچ اک خاص مقام رکھدے نیں۔ اوہناں اوس ویلے پنجابی ساہت نوں اپنے پیراں تے کھلارن دی کوشش کیتی جیس ویلے پنجاب،پنجابی اَتے پنجابیت دی گل کرن نوں ملک دُشمنی دے طور تے ویکھیا جاندا سی۔ اوہناں دے ناولاں دا پس منظر 1947ء توں پہلے دا سانجھا ماحول ہے۔

سلیم خاں گمّی دا ناول 'سانجھ' ایسے پس منظر وچ لکھیا گیا ہے۔ ناول 'سانجھ' پہلی وار 1969ء وچ ادارہ پنجاب رنگ، لاہور توں چھپیا تے دوجی وار ایہہ ناول لکھاری دی دھی شگفتہ گمّی لودھی ہوراں دے آہر نال سلیکھ بک میکرز، لہور ولوں 2020ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایس ناول نوں رائٹرز گلڈ ولوں انعام وی مل چکیا ہے۔ ایہہ ناول سلیم خاں گمّی دا پہلا ناول تے ونڈ توں بعد چھپن والے ناولاں وچوں سر کڈھواں ناول ہے۔ ناول فرید پور تے خان پور دے پنڈاں دی وسیبی رہتل تے اوتھے دے لوکاں دی حیاتی نوں وکھائوندا ہے۔ ایس ناول وچ لوکائی دی اوس مڈھلی سانجھ نوں وکھالیا گیا ہے جیس وچ نہ دھرماں دی ونڈ ہے تے نہ ای ذات پات دی بلکہ سبھ برابر نیں۔ ایہہ ناول ونڈ ویلے سکھ مسلم دوستی تے بھائی چارے دی گوڑھی مثال پیش کردا ہے۔ ناول پینڈو رہتل تے روائتی بہادری تے اُلیکیا گیا ہے۔ شریف کُنجاہی ہوریں ناول 'سانجھ' دے دیباچے وچ 'ایس ناول بارے' دے عنوان ہیٹھ لکھدے نیں:

> ''پیار آکھدے نے کہ گجھا نیئں رہندا تے اظہار دے نِت نویں جتن کردا رہندا اے۔ 'سانجھ' گمّی ہوراں دے ایسے پیار دا اِک سجّرا اظہار اے تے اُردو رسم الخط وچ ایہہ پہلا ناول اے جس دیاں رگاں وچ پنجاب داخون سرکدا اے۔''(1)

ناول 'سانجھ' ساڈی پرانی پینڈو رہتل دی تصویر کشی ہے۔ ناول دی کہانی فرید پور تے خان پور دے گھرانیاں دی کہانی ہے۔ فرید پور دا مراد خاں تے ہرنام سنگھ ایس کہانی دے اہم پاتر نیں۔ فرید پور دے مسلمان، سکھ تے ہندو اکٹھے رہندے سن۔ قادر خاں عرف قادو مراد خاں دے ملازم تے موئے بیلی بوٹے خاں دا کلّا کلّا پُتر ہے تے مراد خاں اوس نوں بوہت پیار کردا ہے۔ قادر خاں اک دلیر جوان ہے، اک اجہے دلیر پیو دا پتر جیس نے اپنی جان پنڈ تے قربان کردتی سی۔

ناول نوں لکھاری نے تن حصیاں وچ ونڈیا ہے۔ (i) میلے مشاہدے، (ii) موت دی آواز، (iii) ہنجو تے راکھی۔ پہلا حصہ مشاہدیاں دا ہے۔ ناول فرید پور دے چوہدری مراد خاں دے اپنی حویلی وچ منجے اُتے بیٹھ کے دُھپ سیکدیاں تے حُقّے دے سوٹے کھچدیاں شروع ہوندا ہے۔ جتھے اوہ اپنے پنڈ وچ آون والے شاہ سکندر دے میلے بارے سوچ رہیا ہے۔ پینڈو رہتل وچ میلیاں دی بڑی اہمیت ہے، جے کر پینڈو وسّوں وچوں میلیاں دی تفریح نوں کڈھ دتا جاوے تے پینڈو وسّوں دے سارے رنگ ای پھکے پے جاون گے۔

میلے جتھے پیار، محبت تے امن دا درس دیندے نیں اوتھے ای لڑائی جھگڑے تے پرائیاں لڑائیاں نوں مکھ رکھ کے ہور لڑائیاں وی ہو جاندیاں نیں تے ایہناں لڑائیاں وچ کئی بندے پھڑتے قتل وی ہو جاندے نیں تے کئی قتل کرن دے جرم وچ آخر کار پھاہے وی لگ جاندے نیں۔جیویں قادر خاں دا پیو بوٹے خاں میلے وچ سنتو کھ سنگھ نوں قتل کرن دے جرم وچ پھاہے لگدا اے۔ ایس توں بعد وساکھی دا میلہ لگدا اے۔وساکھی دا میلہ دیسی (بکرمی) سال دے دوجے مہینے وساکھ دی پہلی تاریخ نوں لگدا اے۔ایہہ میلہ پنجاب دی سبھ توں وڈی فصل کنک دے پکن تے وڈھن نال شروع ہوندا اے۔

ناول دے دوجے حصے داناں 'موت دی آواز' اے۔ایہہ آواز قادر خاں واسطے وی سی تے کرپا سنگھ واسطے وی جیہڑا نس کے لام وچ بھرتی ہو گیا سی۔ قادر خاں تے صغی دے جھوٹے ناجائز تعلق بارے مولُو مراد خاں دے کن بھر دا اے تے مراد خاں غصے وچ آ کے قادر خاں نوں فوج وچ بھرتی کرا دیندا اے۔ قادر خاں برمادے محاظ تے انگریزاں ولّوں لڑ دا اے۔برمادے جنگلاں وچ اوس دا ٹاکرا اپنے پرانے ویری کرپا سنگھ نال ہوندا اے، جیہڑا آزاد فوج ولوں انگریزاں دے خلاف لڑ رہیا ہوندا اے۔ایتھے دے ٹاکرے وچ کرپا سنگھ قادر خاں دے ہتھوں ماریا جاندا اے، اوہ مردے مردے اک مندری قادر خاں دے حوالے کر دا اے کہ ایہہ اوہدی منگ پریتو دی امانت اے تے اوس تیکر اپڑا دیوے۔

> "کرپا سنگھ آکھدا اے قادو تیرے ہتھوں مرنا میری قسمت سی۔ایہہ لے میری مٹھی وچوں چھاپ۔ایہہ چھاپ، ایہہ مندری پنڈ جا کے میری پریتو نوں دیویں تے تے کہویں ایہہ کرپے نے مرن ویلے تینوں دتی سی۔ ایہہ چھاپ ہیں پریتو نوں وساکھی دے میلے وچ دینا چائوندا ساں پر میتھوں تینوں بلم لگ گئی تے میں پُلس کولوں جان بچان لئی دوڑ گیا۔ہائے اوئے۔ دوڑ گیا تے موگے جا کے بھرتی ہو گیا تے اج؟ اج قادو تیرے ہتھوں مر رہیاں۔۔۔۔"(2)

'ہنجو تے راکھی' ناول دے تیجے حصے داناں اے تے ایہہ حصّہ عصری حوالہ پیش کر دا اے۔ایس حصے وچ قادر خاں لڑائی مکن مگروں پنڈ پرت آئوندا اے تے مندری پریتو دے حوالے کر دیندا اے۔ قادر خاں دی کہانی چل ای رہی ہوندی کہ ایس سمے ہندستان دی ونڈ دا رولا پے جاندا اے۔ ہرنام سنگھ تے مراد خاں دی محبت وچ کمی نہیں آئوندی کیوں جے اوہناں دے وچکار پیار محبت دی سانجھ دا بوٹا جیہڑا اوہناں دے پور کھاں لایا سی اوہ پُنگر کے اک سایہ دار سنگھنا بوٹا بن چُکیا سی، دونویں مل کے فرید پور دا بھلا چاہندے سن۔ لکھاری ایس تھاں تے مراد خاں نوں انج سوچدا و کھائوندا اے:

"انج نہیں ہو سکدا کہ فرنگی چلا جاوے، پاکستان تے ہندوستان تے خالصتان بن جان پر بھرّپے نہ ٹٹن۔ خون خرابہ نہ ہووے۔ سانجھاں قائم رہن، دل جڑے رہن۔

ہچھارب جو کرے گا ویکھی جاوے گی۔

مراد خاں نیں کہیا تے حقے دے سوٹے مارن لگ پیا۔"(3)

لکھاری ہرنام سنگھ دی سانجھی سوچ تے فرید پور دے باقی سکھاں دی سوچ نوں وی ایس حصّے وچ اُگاڑیا ہے۔

"پاکستان دا اعلان ہون وچ تھوڑے دن رہ گئے سن فرید پور دے سکھ وی لڑائی لئی تیار سن تے پٹھان وی۔ ہرنام سنگھ دا خیال سی کہ پٹھاناں نیں لڑائی دی تیاری پنڈ دے سکھاں نوں اسلام پور دے پٹھاناں کولوں بچان لئی کیتی اے پر پنڈ دے باقی سکھ ہرنام سنگھ دے ایس خیال تے ہسدے سن۔ اوہ کہندے سن مراد خاں نیں ہرنام سنگھ نوں دھوکے وچ رکھیا اے پر ہرنام سنگھ نوں سکھاں دیاں ایہناں گلاں اُتے کدے یقین نہ آیا۔"(4)

ہندستان دی ونڈ ہو جاندی ہے، اخیر 14 اگست نوں پاکستان بنن دا اعلان ہو گیا تے فرید پور پاکستان دے حصّے آ جاندا ہے۔ مراد خاں ہرنام سنگھ نوں تسلی دیندا ہے کہ اوہ جان دے دیوے گا پر اپنے سکھ بھرانوں کوئی تکلیف نہیں ہوون دئے گا۔

خان پور دا ہمے خاں اپنے ساتھیاں نال فرید پور تے حملہ کر دیندا ہے پر اوس دا مقابلہ کرن لئی فرید پور دے پٹھان اُٹھ کھلوندے نیں تے اپنے پنڈ دے سکھاں دی مکمل حفاظت کر دے نیں۔ ایس لڑائی وچ کئی گھبرو پھٹڑ ہوئے تے کئیاں دیاں بانہواں ٹُٹیاں۔ مراد خاں ایس ٹاکرے وچ ماریا جاندا ہے، فیر قادر خاں اپنے چاچے مراد خاں دی تھاں تے کھلو جاندا ہے۔ ایس تھاں تے ہرنام سنگھ دے اکھراں وچ صدیاں دی سانجھ پاروں مراد خاں دے مرن دا دُکھ اُگڑواں ہے۔

"'قادر پتر بہت بُرا ہویا۔ مراد خاں بندہ نہیں سی، پہاڑ سی پہاڑ۔ دل گردے والا، انگ پالن والا۔ اوہ جو کہندا سی اوہدے اُتے عمل کر دا سی واہ اوئے پٹھانا۔ تینوں کتھوں لبھیئے۔' ہرنام سنگھ دیاں اکھاں وچوں اتھرو ڈگ ڈگ کے اوہدی داڑی وچ اٹکن لگ پئے۔"(5)

قادو ہرنام سنگھ نوں آکھدا ہے کہ چاچا توں سکھاں نوں جان واسطے تیار کر کیوں جے میں چاچے مراد خاں دا حکم چھیتی چھیتی پورا کرنا چاہندا آں پر ہرنام سنگھ ضد کر دا ہے کہ میں اپنے یار نوں دفنایاں بنا نہیں جاسکدا تے نالے اوہدے نال کیتے ہوئے وعدے نوں پورا کر کے ای جاواں گا۔ مینوں وی انج ای اوس نال کیتے وعدے دی فکر ہے جیویں تینوں۔ اوہ وعدہ ایہہ سی کہ اوس ہمے خاں نال مقابلے تے جان ویلے میرے توں وعدہ لیا سی کہ جے اوہ مر گیا تے میں تیرا تے صغی دا نکاح کروا کے جاواں گا۔ اوہ

مراد خاں دی خواہش پاروں مولوی اکبر نوں بلا کے فرید پور چھڈن توں پہلاں قادر خاں تے صغنی دا نکاح پڑھوا دیندا ہے۔ قادو ہر نام سنگھ تے باقی سکھ خاندان اناں نوں راوی پار گھلن دا بندوبست کر دا ہے۔ ہر نام سنگھ سارے سکھ حفاظت نال راوی دے پتن تے اپڑ جاندے نیں پر پتن تے اپڑ کے وی بیڑی وچ بیٹھن توں ڈر دے نیں کیوں جے اوہناں نے ایہہ خبر سنی ہوئی سی کہ مسلماناں ملاحاں نوں آکھیا ہویا ہے کہ بیڑی جیس ویلے دریا دے وچکار ہووے تے ڈوب دیو تاں جے سکھ رُڑھ جاون۔ فیر اخیر اوہناں نوں یقین دوان واسطے قادر خاں خود کھونڈی پھڑ کے بیڑی وچ کھڑا ہوندا ہے حالانکہ فرید پور دے مسلمان تے اوہناں دی حفاظت کر دے ہوئے اپنے پنڈ دا سردار وی مروا بیٹھے سی۔

جدوں قادو بیڑی وچ کھڑا ہو کے سکھاں نوں دریائوں پار لنگھار ہیا سی اوس ویلے اوس نوں پتہ لگدا ہے کہ خان پور دا بہرام خاں پریتو نوں چک کے لے جاندا ہے پر قادر خاں اپنی جان تے کھیل کے پریتو نوں بچا لیندا ہے۔ پتن تے اپڑ کے قادر خاں جان دے دیندا ہے۔ قادر خاں نے اپنی جان قربان کر کے پنڈ دی دھی دی عزت بچا لئی۔ پنڈ دی اوس سانجھ نوں پورا کیتا جیس دا بوٹا ہر نام سنگھ تے مراد خاں نے لایا سی۔

> ''سارے لوک سِر سُٹ کے پتن ول ٹُر پئے۔ پریتو قادو دے ہتھ نوں اکھاں نال لا کے روندی رہی۔ اخیر اوہدا باپو اوہدے کول آیا تے بولیا۔ 'دھیئے! اوہدی قوم ہمیشہ جیوندی رہندی اے جس قوم دے لوک نیکی واسطے مرنا جاندے نیں۔' فیر اوس پریتو دی بانہہ پھڑی تے پتن ول لے ٹریا۔''(6)

ناول 'سانجھ' نوں لکھدیاں سلیم خاں گمّی نے پلاٹ نوں مضبوطی نال اُسار یا ہے۔ ایس وچ ناول کار اک Third Person Narrator دے طور تے کہانی بیان کر دا ہے۔ ونڈ ویلے دی سکھاں تے پٹھاناں دی گوڑھی اتے سچی محبت نوں کھول کے سامہنے رکھ دتا ہے۔ ایس ناول دا پلاٹ وی افضل احسن رندھاوا دے ناول ''دیوا تے دریا'' ورگا ہے۔ زبان عام فہم تے جملے مضبوط نیں۔ ناول دی بنتر اساری ول بوہت دھیان دتا گیا ہے۔ بقول غلام یعقوب انور:

> ''سلیم خاں گمّی نے سارے پلاٹ نوں سر ہتھ پا کے توڑ چاڑھیا اے۔ کدھرے ڈھل نہیں پین دتی۔ اوہ نہ تے لمیاں بیاناں وچ کھبدا اے تے نہ اُکا ای ابسٹرکٹ آرٹ دا پردہ تان دیندا اے۔ سانجھ دے پلاٹ بارے پڑھن والا آپوں وی ڈب جاندا اے تے جدوں باہر آندا اے تے اک خوشگوار ہوا وچ ٹھنڈا ساہ بھردا اے۔''(7)

ناول وچ پاتر دی اہمیت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا، سانجھ دے سارے پاتر ای اپنی اپنی تھاں بڑے نپے تُلے ہوئے نیں کوئی وی انج دا پاتر نظر نہیں آئوندا جیہڑا قاری نوں وادھویاں بور لگے۔ اک چنگا ناول نگار اپنے پاتراں راہیں بولدا ہے پر شک نہیں ہوون دیندا کہ اوہ بول رہیا ہے، اوہ ناول وچ موجود ہوندیاں ہویاں وی ساڈیاں اکھاں توں اوہلے رہندا ہے۔ ناول 'سانجھ' دی پاتر اُساری وچ کدھرے وی جھول نظر نہیں آئوندی کیوں جے پاتر اپنے ماحول وچ کھُبے ہوئے نیں۔ ہر پاتر اپنی تھاں تے مکمل نظریں آئوندا ہے۔

لفظاں راہیں سراپا نگاری نوں چوکھے چرتوں بیان کرن دی ریت شاعری تے نثر وچ موجود ہے تے ایس ریت نوں لکھاری نے وی اپنایا ہے۔ اوس نے اپنے پاتراں دی سراپا نگاری اینے سُجھے ڈھنگ راہیں پیش کیتی ہے کہ پاتر قاری دے سامہنے ٹر دے پھر دے جاپدے نیں۔ مثلاً

> ''قادو لمبا سوہنا گھبرو۔ اکی 21 بائی 22 سال دی عمر۔ چھوٹیاں چھوٹیاں کلّیاں مچھّاں، بلیاں اکھیاں، کُھلّے ڈُلھے ہڈ مضبوط جسم، سر تے بودے، چیچی اُنگلی وچ چھاپ، گل وچ تویتڑیاں۔ جی چاہندا سی بندہ ویکھدا ای رہوے۔''(8)

ناول دی پچھان کراون لئی پاتراں دی گل بات وچ پکیائی تے تسلسل دا جوڑ ضروری ہے۔ ناول 'سانجھ' وچ پاتراں دی گل کتھ وچ ربط ہے۔ مکالمے صاف ستھرے تے رواں نیں، ہر مکالمہ کردار دے مطابق ہے۔ پاتراں دے مکالمے حقیقی حیاتی دے بوہت نیڑے جاپدے نیں۔ بقول ڈاکٹر حنیف چوہدری:

> "اوہناں دیاں کہانیاں اندر مکالمہ نگاری دا فن بڑا جاندار اے، اوہ اپنے کرداراں کولوں اوہناں دی مناسبت نال ای مکالمے کرواندے نیں کدے جٹکے بندے دی گل وچ ماڈرن لفظ نہیں ملن گے بلکہ اوہو ای لفظ ملن گے جیہڑے اک جٹکا بندہ بول سکدا اے مثلاً 'اوہ شوٹ وٹ گیا، کھبل گھاہ وغیرہ۔"(9)

ناول کار نے قادو دے پاتر راہیں انسانیت لئی قربانی نوں سراہیا ہے۔ پورے مکالمیاں وچ زبان دی سادگی گجھی ہے۔ لفظاں دا انتخاب لکھاری نے سادگی تے پاتراں دی عمر موجب کیتا ہے۔ زبان تے بیان دے پکھوں 'سانجھ' ناول اپنی پچھان آپ ہے۔

> ''ہرنام سیہاں! نہ مار گھوڑی نوں، کھلو جا۔ تھلے اُتر آ۔ گھوڑی بڑی اڑبھ اے۔' مراد خاں نے زور نال کہیا۔ 'میں وی گھٹ اڑبھ نہیں۔' ہرنام سنگھ دی آواز وچ غصّہ سی۔''(10)

پنجابی زبان اپنے اندر مٹھاس رکھدی ہے۔ فصل پکن ویلے ایس خوشی وچ اک دوجے نوں چھیڑنا تے مخول کرنا تے گیتاں وچ مکالمہ بازی کرنا ایس ناول دا اِک سوہنا روپ ہے۔ جیویں کہ ایس وچ مرزا صاحباں گائونا:

''چڑھدے مرزے خاں نوں جٹ و نجھل دیندا مت
بھٹھ رنّاں دی دوستی۔ کُھڑی جیہناں دی مت
ہس ہس لائوندیاں یاریاں روکے دیندیاں دس
ہتھیں یار کوہاندیاں دے کے دھونے لت
لکھیں ہتھ نہ آئوندی دانشمنداں دی پَت
مینوں خطرہ تیری جان دا
جٹا مرزیا او او او او او او او''(11)

انج ای 'جُگنی' تے 'بولی' دا وی ذکر اے:

''جگنی جاپئی اے لہندے
اُڈ اُڈ بھور بُھلاں تے بہندے
عاشق سدا مسافر رہندے
اوئے پیر میریا جگنی اوئے
اوئے سائیں میریا جگنی اوئے''(12)

''بولی پاواں شگن مناواں
بولی دے دن آئے
شام جی کتھے کُوڈیرے لائے
شام جی کتھے کُوڈیرے لائے۔''(13)

لکھاری دا ایہ ناول کیوں جے پنڈ دے ماحول نال جُڑیا ہویا ہے ایس لئی اوس نے پینڈ دے ماحول نوں ہور اُگڑواں کرن لئی اکھاناں دی ورتوں وی کیتی ہے۔

''یملا جٹ تے خدا نوں لے گئے چور۔''(14)

''بتی دھاراں بخشوانا۔''(15)

''کتھے رام رام کتھے ٹَیں ٹَیں۔''(16)

ناول دی کامیابی اوہدی منظر نگاری اُتے منحصر ہوندی ہے۔ سیاسی، سماجی، تعلیمی حالات، ماحول، زمانہ، موسم تے لوکاں دے سوچن داڈھنگ بیانن توں بعد ای پاتراں دی گل کتھ سمجھ آئوندی ہے۔ کیوں جے اوہ پروڈیوسر تے لکھاری ہوون پاروں ٹھکویں تے مختصر گل کرن دے عادی سی ایس لئی اوہناں نے موٹے موٹے صفحیاں دے ناول نہیں لکھے اَتے گھٹ صفحیاں دے ناولاں وچ ای سبھ معلومات فراہم کر دتیاں نیں۔ 269 صفحیاں دے ایس ناول وچ اوہناں گھٹ ویلے وچ بوہتیاں گلاں سمجھائیاں نیں۔ اوہناں نے اوہ ای وکھایا ہے جو ویکھیا۔

تصور دی اکھ نال لکھاری نے اجیہا نقشہ اگھیڑیا ہے پئی حیاتی ٹردی پھردی دسن لگ پیندی ہے۔ اوہناں دا لکھن ڈھنگ بھرواں، سادہ تے رواں ہے۔ لکھاری دی منظر نگاری وی بوہت سوہنی ہے تے ناول نوں سمجھن وچ سوکھا کر دیندی ہے۔ مثلاً

> ''مائی رُوڑی نکی منجھی اُتے پئی ہوئی ہونگ رہی اے، نہ کجھ کھاندی اے نہ پیندی اے۔ نہ بولدی اے نہ چالدی اے۔ تاپ چڑھیا ہویا اے تے اوہ ہُونگدی پئی اے تے الّی ماچھی دی تیویں اوہدا سر گھٹ رہی اے۔''(17)

لکھاری نے ایس ناول وچ جزیات نگاری دے فن نوں وی بڑی چنگی طرحاں ورتیا ہے۔ اوہناں چھوٹی چھوٹی چیزنوں بڑے ودھیا طریقے نال سامہنے لیاندا ہے۔ اوہناں نے برمادے جنگلاں وچ موجود ٹھونہویا، کیڑیاں، جوکاں تے مکھیاں وغیرہ بارے وی ودھیا جانکاری دتی ہے۔

> ''جنگل وچ دو قسم دیاں کیڑیاں ملدیاں نیں لال کیڑی تے چٹی کیڑی۔ لال کیڑی اڈّھے انچ توں لے کے پونے انچ تیک لمی ہوندی اے۔ ایہدے ڈنگ وچ زہر ہوندا اے تے ڈنگ اِنچ جسم وچ وَجدا اے جیویں کھل وچ سوئی کھوہب دتی جاوے۔ چٹی کیڑی دے ڈنگ وچ زہر زیادہ نہیں ہوندا پر اوہ کپڑیاں وچ موریاں کری جاندی اے۔ ایہ کیڑیاں رات نوں بالکل سون نہیں دیندیاں۔ تڑپھا پائی رکھدیاں نیں۔''(18)

ونڈ ویلے مراد خاں نے صدیاں توں چلی آئوندی سانجھ نوں سامہنے رکھدیاں ہوئیاں سارے مذہباں دے لوکاں ملئی سینہ تان دتا تے موت نوں گلے لا لیا، آخر وچ قادر خاں نے ہر نام دی دھی دی عزت بچا کے پنجاب دے ایس سانجھے بھائی چارے نوں امر کر جاندا ہے۔ ایتھے سانوں پنجاب وسیب دے مرد دی انکھی ہوون دی پوری تصویر ملدی ہے جو سبھ دھیاں بہناں نوں اک سانجھی عزت سمجھدے نیں تے اوس دی پالنا کر دے نیں، جو ایس وسیب دا حُسن ہے۔ لکھاری اپنے ایس ناول بارے گل کر دیاں آکھدے نیں:

''میرا ناول 'سانجھ' بنیادی طور تے پاکستان دی تحریک تے قیام بارے سانجھے پنجاب دی
پینڈو رہتل وچ گُھیاں طاقتاں دے حوالے نال گل کردا اے۔ سانجھ نوں اسانجھ وچ
بدلن دا معاشرتی عمل وی دسدا اے۔''(19)

پورے ناول دی گل کریئے تے ایہہ دلچسپ وی ہے تے مکمل وی ایس وچ جدوی پنج پانیاں نوں شیشا بنا کے ویکھیا جائے گا ایہہ سانجھے پنجاب بارے لکھی گئی بھرپور لکھت وکھالی دیندی ہے۔ بنیادی طور تے ایہہ اک تصادمی ناول ہے کیوں جے پہلے حصے وچ ایہہ تصادم کرپا سنگھ تے درشن سنگھ بنائوندے نیں تے دوجے حصے وچ ہمّے خاں تے اوس دا پُتر بیرم خاں آجاندے نیں۔ بُنتر تے پاتراں دے پکھوں ایہہ اک نِگر ناول ہے تے ایس دے پلاٹ وچ کدھرے وی جھول وکھالی نہیں دیندا تے زبان تے بیان وی کمزور نہیں۔ ایس وچ ونڈ ویلے تیکر دے سانجھے وسیب نوں چنگے بھرویں طریقے نال پیش کیتا گیا ہے۔ ایس ناول نوں فکری سطح توں تخلیقی عمل وچوں گزار کے پیش کیتا گیا ہے۔ ناول دا ہیرو قادو اپنی وفاداری نبھاہندیاں ہویاں اپنی جان دے دیندا ہے۔ بقول شریف کنجاہی:

''ناول دے ہیرو دا جنم اپنی ماں واسطے نہیں ہوندا۔ اوہ رنڈی کیوں نہ ہووے تے نہ اپنی
تیویں واسطے ہوندا ہے اوہ سجری ویاہی کیوں نہ ہووے۔ تے میرا خیال ہے کہ ہیرو دی موت
وی ناول نوں ٹریجڈی نہیں بنا جاندی جے اوہ موت کویلے دی نہ ہووے۔ تے قادو نوں
ایس توں چنگا ویلا نہیں سی مل سکدا۔''(20)

References

1. Shareef Kunjahi. Saanjh(Lahore: Adara Punjab Rang,1969) 5
2. Ibid, p.110-111
3. Ibid, p. 133
4. Ibid, p.143
5. Ibid, p. 149
6. Ibid, p. 160
7. Anwar, Ghulam Yaqoub. Saanjh(Lahore: Roznama Amrooz, 1971) 4
8. Gimmi, Saleem Khan. Saanjh(Lahore: Sulaikh Book Makers, 2020) 18
9. Hanif Chowhdary, Dr. Gall Baat(Multan: 10th January 2021, 2:00pm)
10. Gimmi, Saleem Khan. Saanjh(Lahore: Sulaikh Book Makers, 2020) 14
11. Ibid, p.36
12. Ibid, p.32
13. Ibid, p. 63-64
14. Ibid, p. 18
15. Ibid, p. 51
16. Ibid, p. 61
17. Ibid, p. 84
18. Ibid, p. 100
19. Gimmi, Saleem Khan. Punjabi Adab day Rujhanaat mashmoola Almi Punjabi Conference Lahore, 1986; edited by Iqbal Qaiser tay Jameel Ahmad Paul(Lahore: Clasic, 1988) 67

20. Nasreen Mukhtar, Dr. Pakistani Novel Da Irtiqa (Lahore: Pakistan Punjabi Fikri Saanjh, 2010) 483